

8. *Мамаева Т. П.* Курское губернское земство народное образование в губернии во второй половине XIX — начале XX века / Т. П. Мамаева. — Старый Оскол, 2008.
9. *Первая* всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — СПб., 1904. — Т. 9: Воронежская губерния.
10. *Первая* всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — СПб., 1904. — Т. 20: Курская губерния.
11. *Семенова-Тян-Шанская О. П.* Жизнь «Ивана». Очерки из быта крестьян одной из черноземных губерний / О. П. Семенова-Тян-Шанская. — М., 2010.
12. *Столяров И.* Записки русского крестьянина / И. Столяров // Записки очевидца. Воспоминания, дневники, письма. — М., 1990.

УДК 94(470 + 477): 316.75

Формування та розвиток державного патріотизму у системі монархічної ідеології в Російській імперії XIX — початку XX ст.

Гула Р. В.

Gula R. V. The Formation and Development of State Patriotism in the System of Monarchical Ideology in the Russian Empire XIX — early XX century. It was analyzed the role and place of patriotic idea in the safe ideology of the Russian Empire in the 19th — beginning 20th centuries.

Keywords: safe ideology, patriotism, conservatism, monarchism.

Гула Р. В. Формирование и развитие государственного патриотизму в системе монархической идеологии в Российской империи XIX — начала XX в. Раскрыто

содержание, проанализирована роль и место патриотизма в системе охранной идеологии Российской империи XIX – начала XX ст. Раскрыто содержание концептуальных основ т. нз. «монархического патриотизма».

Ключевые слова: охранная идеология, патриотизм, консерватизм, монархизм.

Гула Р. В. **Формування та розвиток державного патріотизму у системі монархічної ідеології в Російській імперії XIX – початку XX ст.** Проаналізовано роль і місце патріотизму в системі охоронної ідеології Російської імперії XIX – початку XX ст. Розкрито зміст основних концептуальних положень т. зн. «монархічного патріотизму».

Ключові слова: охоронна ідеологія, патріотизм, консерватизм, монархізм.

Розробка теми пов'язана з необхідністю всебічного аналізу системи монархічної ідеології. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність широкого плюралістичного спектру поглядів на наше минуле. З цього приводу заслуговують на особливу увагу праці О. В. Репнікова, С. М. Санькової та ін. питань вивчення особливостей та ролі й місця патріотизму в системі консервативних цінностей [17, 18].

Автор статті ставив за мету на основі ретроспективного аналізу визначити чинники, які найбільш впливали на формування світоглядних основ т. зв. «монархічного патріотизму».

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної (охоронної) ідеології, так і ставала основою концепцій модернізації, які відстоювали деякі суспільно-політичні рухи і партії.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними із яких, на нашу думку, були протиріччя між духовним змістом патріотизму та

його державною формою; інтернаціональною християнською сутністю та її проявом у вигляді національно-державного явища; гуманістичними ідеалами патріотизму та примусово-імперативними методами їх реалізації; догматизмом основних постулатів та релятивізмом абсолютизації складових патріотичної ідеї у залежності від цілей її перспективного впровадження.

На нашу думку, можна виділити певні етапи, які фіксують процеси зародження, функціонування та концептуального оформлення патріотичної ідеології.

Перший етап обмежений хронологічними рамками X–XV ст. від прийняття християнства до царювання Івана IV.

Особливостями патріотичної ідеї цього етапу були затвердження ідеї «Святої Русі» у вигляді об'єднавчих тенденцій щодо створення слов'янської держави на православної основі; культивування ідеї військового братства, вірності князю та дружині; формування загальнонаціональної патріотичної ідеї, як форми самоіндифікації народу.

Історико-літературні пам'ятки того часу, насамперед «Повість минулих літ» (початок XII ст.), «Слово о полку Ігореві» (кінець XII ст.) відображають процес зародження суспільно-політичної думки і фіксують зародження патріотизму як такого. Головними ідеями виступають концептуальні положення любові до рідної землі, вірності військовому обов'язку, засудження сепаратистських тенденцій правлячої верхівки, зміцнення єдності Русі на основі патріотичного служіння загальним інтересам.

Другій етап охоплює часові рамки XVI – кінця XVII ст. від створення російської централізованої держави до реформ Петра I. Він характеризується наступними особливостями: формування месіанської ідеї «Москва – третій Рим»; зміцнення патріотичної ідеї у її органічній єдності з державною ідеологією; визначення патріотизму як військово-професійної якості та морального принципу поведінки воїна.

Історичні події XV ст. обумовили формування Московської Русі, як єдиної православної держави. Це стало підставою, для

формування монахом Філофеем концепції «Москва – третій Рим і четвертому не бути» [15]. Таким чином була визначена месіанська роль Русі, як єдиної опори, центру духовного відродження православ'я.

Поряд зі зміцненням Московської держави, об'єднання земель навколо нового політичного центру, спостерігається початок процесу своєрідного злиття патріотичної ідеї з ідеєю державності. «Статут ратних і гарматних справ» (початок XVII ст.) визначає поняття військового патріотизму, як професійної та моральної якості воїна, який захищає державу.

Третій етап охоплює часовий відрізок від реформ Петра I (кінець XVII ст.) до Лютневої революції 1917 р.

Особливостями функціонування патріотичної ідеології цього етапу були: посилення світської самодержавно-монархічної влади при збереженні основ православної духовності; пропаганда наднаціонального характеру патріотичної ідеї поряд з пріоритетними преференціями російської нації; відносно стійка тенденція до стагнації, яка була пов'язана із створенням жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів.

З початку реформ Петра I відбувається зміщення пріоритетності понять патріотизму від особистісного до державного. Державний патріотизм трактується як найвища цінність. Служба Вітчизні визначена головною чеснотою та нормативно закріплена у «Табелі про ранги», як обов'язкова умова для кар'єрного росту та отримання відзнак. Ідея єдності народів імперії на основі монархічної державно-патріотичної ідеології розроблялася у працях відомих філософів та істориків XVII–XVIII ст. Ф. Прокоповича (1681–1736), І. Т. Посошкова (1652–1726), В. М. Татищева (1686–1750).

Схема державно-монархічного патріотизму у Російській імперії вкладалась у тричленну формулу «православ'я – самодержавство – народність» (так звану «уваровську триаду»).

Основними принципами монархічної патріотичної ідеології були: історизм, який втілювався в тезу про самотутність

історичного шляху розвитку Російської держави; надкласовість, яка базувалася на ідеї народного початку самодержавної влади; патерналізм, який означав єднання влади з народом, батьківську турботу царя про народ; націоналізм, месіанство, які виявлялися в абсолютизації ролі російського народу, православ'я та самодержавного ладу.

Принцип історизму, як вихідне начало теоретичного обґрунтування існування унікальної та самобутньої Російської держави, вперше розкрив російський історик М. М. Карамзін. У своїй «Записке о древней и новой России» Карамзін, використовуючи історичні приклади, доводив, що основою могутності Росії є самодержавство. «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона загинула і повинна загинути, як складена з частин таких численних і різноманітних» [11, с. 123].

Прибічник самодержавства, М. М. Карамзін разом з тим відстоював дворянські права і привілеї, насамперед права і привілеї родової знаті, аристократії. Карамзін таким чином сформулював свою позицію: «Дворянство і духовенство, Сенат і Синод, ..., над всіма Государ, єдиний законодавець, єдине джерело влади, ось основа Російської монархії» [11, с. 119–120]. Карамзін чітко висловлював позицію консервативного дворянства, яка у нього базується на тезі, що «наше правління є батьківське, патріархальне» [11, с. 124]. Таким чином, абсолютизуючи самодержавство як силу, що сприяє історичному розвитку Росії, підкреслюючи його непорушність, М. М. Карамзін уперше сформулював тріаду охоронної ідеології як самодержавство, православ'я і самобутність, яка згодом трансформувалася в «самодержавство — православ'я — народність».

Слід зазначити, що ці ідеї, які були покладені в основу державно-воєнного патріотизму кінця XVIII — початку XIX ст., досить високо оцінювалися сучасниками. Так, П. Чаадаєв, якого важко віднести до апологетів самодержавної Росії, тем не менш, зазначав, що «Жоден народ, не ототожнював себе до такого

ступеню зі своїм урядом, як російський народ у роки перемог» [21, с. 186]. Сучасний російський дослідник В. Артамонов стверджує, що «на початку XIX ст. в державному гаслі «За Віру, Царя, Вітчизну» усі три компоненти були сплавлені в амальгаму, і центральна частина цієї формули – «За Царя» – служила повноцінним виразом державного патріотизму» [3, с. 48].

Продовжуючи справи М. М. Карамзіна в історичному обґрунтуванні самодержавної влади, як вищого виразу патріотичної свідомості, С. М. Соловйов в «Історії Росії» [3] рішуче засуджував усі антиурядові виступи як в минулому, так і в близький до нього час, як своерідну антитезу російському патріотизму. Розвиток ідеї історичного призначення самодержавства ми знаходимо в одному з історичних творів Д. І. Лловайського «Історія Росії», написаному в дусі монархічної ідеології Росії [7].

Така підвищена увага до історії самодержавної влади як символу патріотизму у другій половині XIX ст. пов'язана насамперед із кризовими явищами у свідомості росіян. Грудневе повстання 1825 р., поразка в Кримській війні 1855–1856 рр. викликали сумніви, а потім і заперечення сакральної суті божого помазаника – православного царя.

У цих умовах історичне обґрунтування непорушності самодержавних устоїв здійснив видатний ідеолог монархізму Л. Тихомиров. Він пройшов складний шлях від підтримки крайностей революційного терору народовольчого екстремізму до їх повного заперечення. Л. О. Тихомиров увійшов у історичну науку як найбільш ортодоксальний апологет необмеженої самодержавної влади.

Глибоке розкриття «принципу історизму» знаходимо у фундаментальній праці Л. О. Тихомирова «Монархічна державність». Він вважав, що російська самодержавна влада є логічним результатом історичного розвитку не тільки Росії, а всього світового історичного процесу [20].

«Принцип історизму» розкривав докорінну відмінність Росії від Заходу та органічно поєднувався з принципом надкласовості

самодержавства та його народних початків, самотності географічного, етнічного, національно-психологічного розвитку слов'ян. Страх перед «жахливою французької революцією» спонукає Карамзіна протиставити Росію державам Європи. Звідси його неприйняття реформ Петра. Зокрема, він писав: «Ми стали громадянами світу, але перестали бути громадянами Росії. Виною тому Пётр» [11, с. 126]. Розвиток цієї тези знайшов своє відображення у поглядах російських слов'янофілів та інших інтелектуалів, які відстоювали концепцію принципової відмінності історії Росії від історії країн Заходу. Так, розвиваючи думку М. М. Карамзіна про неприйнятність для Росії принципів конституційної монархії та буржуазної демократії, М. П. Погодін стверджував, що в цій державі «немає ні розподілу, ні феодалізму, ні середнього стану, ні рабства, ні ненависті, ні боротьби» [14, с. 10]. І. Аксаков, підкреслюючи особливу роль Росії, її історичного шляху, в своїй праці «Слов'янське питання 1860–1866 рр.» звертав увагу на те, що «Російська держава тільки до того часу сильна та міцна, доки вона просякнута духом російської народності, доки вона залишиться вірним російському народному початку, доки вона – Русь...» [1, с. 17]. М. Я. Данилевський таким чином прокоментував спроби синтезу західних цінностей з російською самотністю: «Прищеплення європейської цивілізації до російської дички ...зробив Пётр Великий... Але результати відомі: ані самотньої культури не з'явилося на російському ґрунті при цих операціях, ані іноземне не проникло далі поверхні суспільства» [5, с. 66]. Російський філософ І. О. Ільїн стверджував, що «Росія не пуста місткість, в яку можна механічно вкласти все що завгодно, а...жива духовна система, зі своїми історичними драмами та завданнями...» [8, с. 89].

Цікаво, що розвиток ідеї національно-цивілізаційної винятковості Росії базувався на постулаті деградації Заходу. «На Заході душі не має» – стверджував К.С.Аксаков [2, с. 62]. М. П. Погодін вважав, що «блискучі плоди Європи ростуть з дерева, котре, якщо придивитися – дерев'яна труна» [14, с. 266].

«Принцип патерналізму», тобто єднання царя та народу розглядався крізь призму історичного процесу, державного будівництва, релігійних ідей. Наприклад «західник» К. Кавелін стверджував, що «народ і царська влада в нас зжилися, як Англія зі своїм парламентом, обидва заклади глибоко національні» [10, с. 639]. «Слов'янофіл» М. М. Погодін за основу відмінності розвитку Росії від Заходу вважав тезу про «єднання царя з народом» [14, с. 12].

Л. О. Тихомиров принцип єднання царя з народом трактував як ідею загальногромадянського суспільного ладу, де інтереси соціальних груп об'єднуються так званою «істинною монархією», яка представляє інтереси усіх класів та страт. Причому «верховна влада» виступає у ролі своєрідного об'єднуючого начала для суспільства [20, с. 473-474, 682].

Відстоюючи принцип єднання царя з народом, Д. І. Іловайський, на відміну від М. Карамзіна, свідомо розширив соціальну базу самодержавства від дворянства до всіх станів російського суспільства: «Російське самодержавство існує для блага російського народу» [6, с. 421].

Закладені у свідомість росіян патерналістські конструкції, на початку XX ст., знаходилися у кризовому стані. Населення Росії вже не ідеалізувало царську владу та монарха. Самодержавство, навпаки, вже не тільки не було в змозі надати натхненні стимули, але й викликало ненависть проти «господ взагалі». Втім, серед досить широких кіл суспільства, за влучним висловом С. М. Трубецького, це була ненависть, яка виражалася в патріотичних формах [13, с. 259].

Націоналістична складова російського патріотизму визначала пріоритетний розвиток російської нації, як засновниці великої імперії, «третього Риму».

Під час царювання імператора Миколи I величезна увага приділялася російському патріотизму, який був теоретично оформлений як російський націоналізм у ідеологічній системі «офіційної народності» [12, с. 90]. Царювання Миколи I сьогодні бачиться як «золоте століття російського націоналізму».

Царський маніфест, який був виданий після грудневого повстання 1825 р. визнавав за необхідне «очистити Русь святу від...зарази ззовні нам привнесену». Таку ж думку розвиває маніфест, який був виданий одразу після завершення слідства над учасниками грудневого повстання. Придушення збройного виступу, за маніфестом, «очистило Вітчизну від наслідків зарази, яка стільки років приховувалася». Підкреслено, що «ані у словах, ані у звичаях російських був цей умисел», тому потрібно «насаджати вітчизняне, природне...виховання» [Цит. за: 16, с. 254].

Л. О. Тихомиров вважав, що «державними здібностями наділено порівняно невелику кількість націй» [19, с. 609]. Безумовно російська нація, як єдність великоруського, малоруського та білоруського народів, на думку Л. О. Тихомирова, довела своє історичне значення, створивши наймогутнішу слов'янську державу світу. Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. змістовне наповнення «монархічного патріотизму» відбувалося через розвиток поняття «державний націоналізм». За визначенням російського дослідника С. М. Санькової, державний націоналізм є «відстоювання пріоритетів державотворюючої нації не заради її самої, а заради загальнодержавних інтересів у цілому» [18, с. 102]. Тобто, ця нація, за думкою ідеологів «державного націоналізму», повинна виконувати роль цементуючої та консолідуючої сили держави з метою збереження її територіальної, суспільної та політичної цілісності. Таким чином, надання привілейованих прав цієї нації є цілком обґрунтованим, виходячи із додаткових обов'язків, які вона несе у ході державного будівництва Російської імперії. Верховна влада повинна захищати права титульної нації, що на думку ідеологів, забезпечить у державі міжетнічний мир. Найбільш активно відстоювали постулати «державного націоналізму» М. М. Катков, О. С. Суворін, М. О. Меньшиков.

На думку російського філософа І. Ільїна «націоналізм є любов до духу свого народу ... його духовної своєрідності». Формою виразу націоналізму є «патріотична самосвідомість», як відчуття того, що «мій шлях до духу є шлях моєї батьківщини...Таке

злиття патріота з його батьківщиною веде до чудового та плідного ототожнення їх духовних енергій». Відповідно й національна патріотична самосвідомість є любов до батьківщини, віра у її історичну місію та реальна, неідеалізована оцінка свого народу, його духовних якостей [9, с. 196-201].

Слід зазначити, що деякі представники російської інтелігенції вірно зрозуміли загрозу патріотичної ідеології при використанні лише вузько національних домінант. Наприклад Є. Трубецької, у своєї праці «Сенс війни», яка була присвячена аналізу патріотичних настроїв населення Російської імперії на початку Першої світової війни відзначав пріоритетне значення російського патріотизму перед німецьким націоналізмом. На думку Є. Трубецького, «могутній підйом патріотичного відчуття...об'єднує у єдине ціле усі народи великої імперії, тому що у ньому немає національної виключності, немає самообожнення, немає той ... ненависті до інших народів, котра складає характерну рису націоналізму...Нас об'єднала ціль не вузьконаціональна, а наднародна». Є. Трубецької справедливо звинувачував владу в проведенні перед війною націоналістичної патріотичної державної політики, яка мала тенденцію до розвитку лише «слабко розвинутої національної самосвідомості». Але він висловлював надію на те, що під час війни народ позбавиться цього націоналізму. Є. Трубецької вважав, що «народ просякнутий ... почуттям ... величі російської батьківщини, у якій є місце для об'єднання великого багатоманіття племен», стане носієм наднародності російського патріотизму [21, с. 8-9].

Таким чином, патріотизм у Російській імперії, як соціокультурне явище займав особливе місце у життєдіяльності суспільства. Він відігравав роль консолідуючого чинника при становленні державності, у процесі її захисту від зовнішньої експансії та організації суспільних та національних відносин. Втім його зміст не залишався незмінним. Під впливом різних факторів та за участі багатьох інтелектуалів він набував різного значення у різні періоди історії.

Примітки

1. Аксаков И. С. Сочинения 1860—1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» / И. С. Аксаков. — М., 1886—1887. — Т. 1.
2. Аксаков К. С. Литературная критика / К. С. Аксаков, И. С. Аксаков. — М., 1992.
3. Артамонов В. А. Государственный, военный и революционный патриотизм в России в XIX—начале XX вв. / В. А. Артамонов // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 2.
4. Бердяев Н. А. Душа России / Н. А. Бердяев. — М., 1990.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. — М., 1991.
6. Иловайский Д. И. Сочинения / Д. И. Иловайский. — М., 1884.
7. Иловайский Д. И. Краткие очерки русской истории / Д. И. Иловайский. — М., 1912.
8. Ильин И. А. О русской идее / И. А. Ильин // Слово. — 1990. — № 8.
9. Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10 т. / И. А. Ильин. — М., 1993. — Т. 1.
10. Кавелин К. Д. Собрание починений / К. Д. Кавелин. — Спб., 1899. — Т. 1: Монографии по русской истории.
11. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. — Спб., 1914.
12. Мунчаев Ш. М. Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, К. Д. Устинов. — М., 1999.
13. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. — М., 1992.
14. Погодин М. Н. Историко-критические отрывки / М. Н. Погодин. — М., 1846.
15. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV первая половина XVI века. — М., 1984.
16. Пресняков А. Е. Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. — М., 1990.
17. Санькова С. М. Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / С. М. Санькова // Власть. — 2009. — № 2.
18. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. — М., 2011.

19. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.
20. Трубецкой Е. Смысль войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.
21. Чаадаев П. Я. Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаев. – М., 1991. – Т. 2.

УДК 94 (477.54) «1817 1822»

**Система розселення поселеної кавалерії у
Слобідсько-Українській губернії у
1817–1822 роках**

Бучаста С. І.

Buchasta S. System Deployment Lodged Cavalry in Slobodsko-Ukrainian Province 1817–1822. The article examines the process of forming a new deployment system in the settlement of the military cavalry in Slobodsko-Ukrainian province during its organization. The basic goals of redistribution of population. It is concluded that the artificially created deployment system gave rise to a unified infrastructure settlements.

Keywords: system deployment, military settlements and infrastructure.

Бучастая С. И. Система расселения поселенной кавалерии в Слободско-Украинской губернии в 1817–1822 годах. В статье исследован процесс формирования новой системы расселения на территории военного поселения кавалерии в Слободско-Украинской губернии в период его организации. Выявлены основные цели перераспределения населения. Делается вывод о том, что искусственно созданная система расселения порождала унифицированную инфраструктуру населенных пунктов.

Ключевые слова: система расселения, военные поселения,